

* संशोधक विद्यार्थी, स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना :

तेराव्या शतकात संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेव यांनी वारकरी पंथात चैतन्य निर्माण केले. या वारकरी पंथाचे 'विठ्ठल' हे मुख्य दैवत आहे. या पंथात केवळ ईश्वरभक्ती, नामस्मरण व सात्विक आचरण याला अधिक महत्त्व आहे. नामस्मरणाच्या माध्यमातून ईश्वराकडे जाण्याचा साधा सोपा मार्ग या संतांनी समाजाला दाखवला. परमात्मा आणि प्रपंच याची जोड त्यांनी घातली. वारकरी संप्रदायात मुक्तीपेक्षा भक्ती श्रेष्ठ मानली जाते.

महाराष्ट्र भूमी ही शूर-वीरांची , साधु-संतांची व शिक्षण महर्षी यांची आहे. अशा या पवित्र भूमीत अनेक थोर संत होऊन गेले. त्या पैकी एक स्त्री संत जनाबाई या होय. 13 व्या शतकात परभणी जिल्हयातील गंगाखेड गावी त्यांचा जन्म झाला. दमा आणि करुंड या शुद्र दांपत्याचे जनी हे एकुलते एक अपत्य होत. काही दिवसानंतर जनाबाईला दामाशेठ यांच्याकडे स्वाधीन केले. त्यानंतर जनाबाई नामदेवाच्या घरी राहू लागल्या. लहानपणापासून त्या उपेक्षित व पोरकेपणाचे जीवन जगत होत्या. संत जनाबाईंनी उपेक्षित जीवनाचा त्याग करून अध्यात्मिक जीवन संत नामदेवाच्या छत्रछायेत व्यतीत केले.

संतांच्या पावलावर पाऊल टाकून काही संत महिला पुढे आल्या संत मुक्ताबाई, कान्होपात्रा, बहिणाबाई, मिराबाई जनाबाई इ. महिला संतांची कामगिरी महत्त्वाची ठरली. त्यातील एक महत्त्वाची संत म्हणून जनाबाईकडे पाहिले जाते. संत जनाबाईने रचलेले अभंग, ओव्या, घराघरातून ऐकायला मिळतात. संत जनाबाईंनी आपले सर्वस्व त्यागून निःस्वार्थ भावनेने सामाजिक सेवेत स्वतःला झोकून दिले व समाजप्रबोधनाचे महत्त्वाचे काम केले.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

संत जनाबाईंची स्त्रीवादी भूमिका :

तेराव्या शतकात स्त्री, परंपरा, अंधश्रद्धा, इ. गोष्टीवर भीतीजन्य विश्वास होता. स्त्रियांची स्थिती दयनीय होती. घरात चूल आणि मूल एवढीच त्याची मर्यादा होती. स्त्रियांचे जीवन अतिशय कष्टमय व उपेक्षित हाते. अशा वेळी वारकरी पंथात जनाबाई, सोयराबाई, मुक्ताबाई, कान्होपात्रा इ.

स्त्रीयांना आपल्या भक्तीचा अविष्कार करण्याची संधी मिळाली. त्यांनी आपल्या उत्स्फूर्त साहित्यातून त्यांचे विचार साध्या, सोप्या रसाळ भाषेत प्रगट केले. बऱ्याच वेळा समाजाने त्यांची केलेली अवहेलना, त्यांना भोगाव्या लागणाऱ्या व्यथा आणि वेदना तीव्रतेने व्यक्त करताना दिसतात. कठोर भक्तीसाधनेच्या बळावर प्राप्त झालेल्या आध्यात्मिक पातळीवरून त्यांनी समाजाचे प्रबोधनही केले आहे. तसेच समाजाने त्यांच्यावर केलेल्या अन्यायाबाबत विठ्ठलाकडे दाद मागितली. शिक्षणाचा अधिकार नसलल्या या स्त्रीयांनी काव्यनिर्मिती करणे हीच त्या काळातील मोठी क्रांतीकारक घटना आहे.

तेराव्या शतकात महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था विषमतेवर आधारलेली होती. ही व्यवस्था उच्चवर्णीयांच्या हिताची तर शुद्रासाठी अन्यायकारक होती. अस्पृश्यांचा साधा स्पर्शही विटाळ समजला जात होता. अशा कठोर व कडक स्वरूपात समाजबंधने पाळली जात होती. त्यामुळे अस्पृश्यांच्या वाटयाला दैन्य, दारिद्र्य, उपासमार, अपमान व अवहेलनाच आली. संत जनाबाईंचा जन्म शुद्र जातीत झाल्यामुळे तिच्याही वाटयाला समाजत अहवेलनाच आली. एक अभंगात ती म्हणते.

‘मज ठेवियेले द्वारी । नीच म्हणोनी बाहेरी’

अस्पृश्यतेची, हीनत्वाची ही वेदना तिची केवळ वैयक्तिक नसून तत्कालीन सर्व अस्पृश्यांची ती वेदना होती. ती संत जनाबाईंनी आपल्या अभंगातून मांडली होती ही अस्पृश्यांच्या व्यथा-वेदनेची तीव्रता संत जनाबाईंच्या अभंगरचनेतून इतर उपेक्षित संतांच्या रचनेतील व्यथा-वेदनेपेक्षा अधिक तीव्रतेने व आक्रमकपणे येते, हेही तिच्या अभंगरचनेचे वेगळेपण दिसते. संत जनाबाईंच्या अभंगातून त्या काळातील समाजाचे, स्त्रियांचे जीवनही प्रतिबिंबित झाले आहे. या काळात शुद्रांची, स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. एक शुद्र स्त्री म्हणून तिला याचे दाहक अनुभव आले होते.

काय करू पंढरी नाथा । काळ साहय नाही आता ॥

यावरून या काळात शुद्रांना, स्त्रीयांना समाजजीवनात कोणताही अधिकार नव्हता त्यांच्यावर अनेक बंधन होती यावर प्रकाश पडतो. अशा काळात स्त्रियांनाही व्यक्तीस्वातंत्र्याचा अधिकार मिळावा यासाठी सामाजिक समतेची, स्त्रीपुरुष समतेची तत्व आपल्या अभंगांतून मांडली आहे. म्हणून तिने पराधीन न होता स्वतःचा स्वतःचा उध्दाराला सामोरे गेले पाहिजे. असे स्त्री वर्गाला संत जनाबाई आपल्या अभंगातून आवाहनही करते.

‘स्त्री जन्म म्हणवुणी न व्हावे उदास ।

साधुसंता ऐसे केली जनी ॥

संत जनाबाईला स्त्री जन्माबाबत कमीपणा वाटत नाही. ज्या काळात, समाजात धार्मिक कर्मकांडाचा, पुजेचा अधिकार केवळ उच्चवर्णियांना, पुरुषांना होता त्या पार्श्वभूमीवर संत जनाबाईनी मांडलेला हा विचार क्रांतीकारकच होता असे म्हणावे लागले. संत जनाबाईनी अस्पृश्यांच्या, स्त्रियांच्या वेदना, दुःख तर मांडलेच कारण तिला ही व्यवस्था मान्य नव्हती. शुद्रांना, स्त्रियांना माणूस म्हणून समाजात कोणतीही प्रतिष्ठा नसल्यामुळे ही व्यवस्थाच समाजविघातक आहे, मानवद्रोही आहे असे म्हणून समाजाच्या विरुद्ध बंडखोरीची भूमिका आपल्या अभंगातून मांडली स्त्रियांवरील बंधनाविरुद्ध बंडखोर भूमिका मांडली.

या काळात स्त्रियांनी डोक्यावर पदर घेणे, बाजारात न जाणे, चुल व मुल एवढेच तिचे कार्यक्षेत्र संकुचित केले होते. त्यांना कोणताही अधिकार नव्हता अशा काळात संत जनाबाईनी आपल्या अभंगरचनेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या प्रश्नाला भक्तीची जोड देऊन आपल्या मनातील सामाजिक वेदनेला वाट करून दिली.

‘डोईचा पदर आला खांदयावरी ।

भरल्या बाजारी जाईन मी ॥ 1 ॥

हाती घेईल टाळ खांदयावरी वीणा ।

आता मज मना कोण करी ॥ 2 ॥

संत जनाबाईने तत्कालीन समाजाने स्त्रियांवर जी बंधने लादली होती ती झुगारून दिली आहेत. तिने संकुचित विचार असलेल्या समाज व्यवस्थेविरुद्ध बंडच पुकारला आहे. तिचे हे बंड एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध नाही तर समाजातील वाईट विचारसरणीविरुद्ध आहे.

जनाबाई सारख्या संत कवयित्रीने भक्तीकाव्याच्या माध्यमातून या रूढीग्रस्त समाजबंधनावर मात केली. प्रतिकूल परिस्थितीच्या दाहक चटक्यांनी गांजलेल्या बंडखोर स्त्री मनाचा अविष्कार तिच्या अभंगातून झाला आहे.

पंढरपूरची पेट हरिनामाच्या व्यापाराने गजबजलेली आहे. या व्यापारी पेटेत मीही माझे हरिनामाचे विक्रीचे पाल मांडले आहे. कुणी कितीही निंदा केली तरी त्याला मी जुमानणार नाही. लज्जा, भीती हे सारे बाजूला टाकून मी निःसंग झाले आहे. लोकांना काय म्हणायचे ते खुशाल म्हणू दे. डोक्यावरचा पदर खांदयावर आला तरी भर बाजारात जाऊन खांदयावर विणा हातात टाळ घेऊन मी विठूनामाचा गजर करीन मला कोण अडविते ते मी पाहते. हे विठुला मी तुझ्या दारी आले आहे. मला तारायचे की मारायचे हे तु ठरव.”

ही निर्भयता उत्कट भक्तीच्या आंतरिक सामर्थ्यातून आली आहे. स्त्री ही मुळातच सहनशील जनाबाई तर दासी, यातीहीन पण तिच्या आर्त, उत्कट भक्तीने तिला प्रचंड बळ दिले. अन्यायाची

परिसीमा झाल्यावर तिने त्याविरुद्ध बंड केले. स्त्रीचं आयुष्य जगताना घेतलेला हा 'स्व' त्वाचा शोध आहे. त्यात सहजता आणि प्रगल्भता आहे. त्या काळच्या सनातनी वातावरणात 'भरल्या बाजारी जाईन मी' असं म्हणणं ही मोठी बंडखोरी होती.

स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क नाकारलेल्या काळात जनाबाईंचे भक्तीच्या मार्गाने आध्यात्मात उंची गाठणे हे वारकरी परंपरेचे आपल्या सामाजिक व्यस्थेला मोठे योगदान आहे. स्त्री – पुरुष भेद संपल्याचं हे मोठं उदाहरण आहे. सध्याच्या स्त्री मुक्ती चळवळीत संत कवयित्रीच्या आणि यांनी मोठे योगदान आहे.

संत जनाबाईंने आपल्या काळ्यातून सर्वसामान्य जनतेला निष्काम कर्मयोग शिकवला. आपली विहित कर्मे करून सुध्दा आपल्याला परमेश्वर प्राप्ती करून घेता येते असे सांगितले. तसेच आपल्यासारख्या समाजातील कोणत्याही स्तरातील कोणत्याही व्यक्तीला तो खरा भक्त असेल तर परमेश्वर प्राप्तीची आनंद घेता येतो. जनाबाईंने सर्वसामान्य लोकांना परमेश्वर प्राप्तीचा मार्ग दाखवून दिला. जनाबाईंने आपल्या कार्यातून ईश्वर भक्तीचा समाजातील सर्व स्तरात प्रचार आणि प्रसार केला. सर्वसामान्य लोकांना स्वधर्माची शिकवण दिली.

संदर्भसूची :

1. संत जनाबाईंचे चरित्र व काव्य, संत जनाबाई शिक्षणसंस्था गंगाखेड डायमंड पब्लिकेशनस पुणे
2. संत जनाबाई – अशोक शिंदे सरकार
3. संत जनाबाईंचे निवडक अभंग – इर्लेकर सुहासिनी स्नेहवर्धन पब्लिकेशन पुणे

Cite This Article:

सोनाली सुरेश पेकम, (2022) संत जनाबाई : स्त्री शक्तीचा अविष्कार, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No XI (Special Issue-I), 164-167.